
*Тетяна
Гардашук*

ЕКОЛОГІЧНА ПАРАДИГМА ЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Одним із наслідків попереднього цивілізаційного розвитку людства є екологічні кризи сучасності, які набули глобального масштабу та виявляють себе також на локальному та регіональному рівнях, спричиняючи численні людські жертви, величезні економічні збитки, втрати в царині культури, а також становлять безпосередню загрозу існуванню людства загалом, підважуючи подальший поступ суспільства. Екологічна, соціально-економічна та гуманітарна кризи, які безпосередньо взаємопов'язані, спонукають до роздумів щодо тенденцій природної еволюції, подальшої долі розвитку людства, існування цивілізації та критеріїв її прогресу. Зрештою, ці питання можна узагальнити в одне: чи здатна людина вжити вагомих заходів заради збереження життя на Землі та власного буття і забезпечити подальший цивілізаційний поступ?

Актуалізацію екологічної проблематики та пов'язаних з нею процесів інтелектуального та суспільно-політичного життя називають «екологічною революцією», визначаючи її як економічну та соціальну трансформацію, яку за своєю значущістю можна порівняти з аграрною та індустріальною революціями попередніх епох [Браун, 2000]. Але, на відміну від попередніх революцій, що сприяли стрімкому зростанню людності на Землі та затвердженню влади людини над природою, екологічна революція передбачає стабілізацію народонаселення та відновлення балансу між людством і природою. Сучасний поступ має ґрунтуватися на значному скороченні

© Т. ГАРДАШУК,
2018

використання невідновлюваних джерел енергії на користь відновлюваних. Екологічна революція, щоб бути успішною, передбачає суттєве скорочення використання невідновлюваних джерел енергії, а згодом і повну відмову від них на користь відновлюваних, перехід на принципово нові технології й такі глобальні економічні моделі, які б не призводили до необоротних змін у природних системах життєзабезпечення і стали засадовими для нової екологічної парадигми.

У контексті нової екологічної парадигми не менш важливого світоглядного значення, ніж концепція «меж зростання» (*«limits to growth»*), що була сформульована у першій доповіді Римського клубу (1972), набуває поняття «меж життя» (*«limits of life»*), запропоноване Дж. Лавлоком для обґрунтування концепції Геї як цілісного організму Матері-Землі, оскільки не лише економічне зростання глобальної економіки має межі, зумовлені параметрами біосфери, а й життя має свої межі, визначені умовами існування [Lovelock, 2000]. Людина споживацьким, утилітарним ставленням до природи та виснажливим природокористуванням стрімко зриває «межі життя», що може мати фатальні згубні наслідки як для людини, так і для планети загалом.

Підґрунтям для подолання наслідків негативного цивілізаційного розвитку може бути нова екологічна парадигма, що постає не тільки (і не стільки) як науковий конструкт, що дає змогу описувати та пояснювати «нову соціальну реальність», тобто реальність екологічних криз, згубних наслідків науково-технічного прогресу й стрімкого економічного зростання, а й як концепт, що акумулює цінності, пов'язані зі ставленням до природи, довкілля та якості життя людини, інтегруючи їх у певну цілісну систему. Ця система приписує відповідні зразки поведінки для політичної еліти та широких верств населення задля збереження природи та права людини на чисте, безпечне довкілля.

Збалансована глобалізація як екологічна парадигма XXI сторіччя

На межі XX—XXI сторіч людство вступило у добу глобалізації, яка є складним, багатовимірним, багатовекторним та суперечливим феноменом і водночас реальністю сьогодення та закономірним результатом попереднього історичного розвитку людства. Глобалізація стрімко набуває тривожних ознак, змушуючи сучасників глибше замислюватися про долю майбутнього. Не можуть не впадати в око і залишати байдужим негативні екологічні наслідки, культурна уніфікація та експансія різноманітних субкультур, поширення й домінування споживацьких стереотипів життя (консюмеризм), зростання економічної, а відтак — і політичної взаємозалежності держав і націй, загострення регіональних, національних і корпоративних суперечностей щодо використання глобальних природних ресурсів і глобального простору, а також визначення міри відповідальності різних суб'єктів міжнародної спільноти за негативні наслідки глобалізації.

Порівняно нещодавно «глобалізація» стала модним словом, яке означає різні речі для різних людей і тому потребує свого вточнення відповідно до контексту кожного конкретного дослідження. Слід говорити про соціально-економічні, політичні, культурні, інформаційні, екологічні та антропологічні виміри глобалізації. Г. Френч пропонує визначати глобалізацію як широкий процес суспільної трансформації, включно зі зростанням торгівлі, інвестицій, подорожей та комп'ютерних мереж, в якому численні взаємопов'язані сили роблять національні кордони більш проникними [Френч, 2000]. Одним із найбільш значущих і тривожних наслідків глобалізації є погіршення стану глобального довкілля та зростання вразливості людини.

З екологічною глобалізацією пов'язують виникнення так званої четвертої генерації екологічних проблем, зумовлених невпинним зростанням народонаселення планети, підвищенням планетарної температури та глобальними змінами клімату, руйнуванням озонового шару, падінням рівня ґрунтових вод та забрудненням Світового Океану, скороченням посівних площ на душу населення, занепадом рибальства, зменшенням площ лісів та спустелюванням, накопиченням шкідливих відходів, безпрецедентними темпами втрати біорозмаїття тощо. Всі ці проблеми безпосередньо стосуються України, негативно позначаючись на її соціально-економічному розвитку, якості життя та здоров'ї населення.

Глобальний ринок праці та капіталу позначається на торгівлі лісоматеріалами, корисними копалинами, продуктами харчування, екзотичними формами природи тощо, спричинюючи, відповідно, збільшення обсягів їх видобутку, додатковий тиск на природні екосистеми, життєвий устрій корінних народів та місцевих громад, ставлячи під загрозу традиційні форми господарювання, малий і середній бізнес і, зрештою, спричинюючи відчуження людей від їхнього автентичного середовища та його ресурсів, а також від капіталу та процесів управління, що має наслідком втрату ідентичності. Ці тенденції відносять до сфери економічної глобалізації.

Технологічна глобалізація, що охоплює технології в добувній, переробній, сільськогосподарській, транспортній, телекомунікативній галузях тощо, має свої як позитивні, так і негативні наслідки. Перші стосуються намагання зменшення екологічних ризиків, енергозбереження, утилізації та вторинної переробки відходів тощо. Так, упровадження новітніх систем комунікації дає змогу суттєво скоротити кількість поїздок і, відповідно, рівень транспортних викидів. Водночас стрімкий розвиток і швидка зміна генерацій новітніх технологій створюють проблему електронних відходів, обсяг яких досяг 50 млн тонн.

Глобалізація примушує всіх суб'єктів світової спільноти долучатися до процесів, що її супроводжують, але різні нації та культури опиняються в нерівних умовах перед викликами глобалізації. Екологічну, економічну, технологічну, а також культурну глобалізацію супроводжує політична глобалізація, і вони значною мірою сфокусовані в ній. Суть політичної глобалізації

полягає в конкретизації чинних та створенні нових міжнародних правових норм і положень, які сприятимуть виробленню інструментів, що відповідатимуть глобалізаційним викликам. Причому сферу управління та ухвалення рішень вже не сприймають виключно як прерогативу держави чи міжурядових організацій, ні, вона передбачає активну участь усіх суб'єктів громадянського суспільства, бізнесу, місцевих громад тощо. Завдяки значному розширенню інформаційно-комунікативних можливостей, поширенню залежності від глобальних соціально-економічних і політичних подій, мобільності сучасні люди можуть набувати статусу «громадян світу». Проте, незважаючи на всі перипетії глобалізації, люди живуть не в «глобальному просторі» чи віртуальному просторі взагалі, а в конкретному куточку планети Земля, з властивими саме йому ландшафтом, життєвим ладом і ритмом, традиціями, звичаями, проблемами.

Отже, перед світовою громадськістю стоїть завдання виробити стратегію, яка дала б змогу зберегти вигоди від глобалізації, водночас мінімізувавши негативні її наслідки, а також розробити програму дії щодо реалізації цієї стратегії. Глобалізаційні процеси мають набути рис збалансованості, тобто має бути забезпечена стала (збалансована) глобалізація (*sustainable globalization*), що передбачає конкретизацію зв'язків між глобалізаційними процесами та засадами сталого (збалансованого) розвитку. Підґрунтям для збалансування глобалізаційних процесів є ухвалені на спеціальній сесії Генеральної Асамблеї ООН 2000 року Цілі розвитку тисячоліття (*Millennium Development Goals*), які охоплюють низку нагальних завдань, що постають перед людством на межі тисячоліть, в їхній тісній взаємопов'язаності (подолання абсолютної бідності та голоду; забезпечення загальної початкової освіти; сприяння гендерній рівності та посиленню ролі жінок; скорочення дитячої смертності та покращення материнського здоров'я; боротьба з ВІЛ/СНІД, малярією та іншими захворюваннями; досягнення екологічної збалансованості; розширення міжнародного партнерства заради розвитку). Від повноти й швидкості досягнення цих цілей залежатиме майбутнє планети, глобального довкілля, всіх людей.

Важливим чинником переходу суспільства на засади концепції сталого розвитку є узгодження екологічної, економічної та соціальної політики з урахуванням етичних чинників. Проте зміна моральних цінностей — тривалий процес. З погляду екологів, людство не може чекати, доки всі люди переймуться новими екологічними цінностями й почнуть поводитися згідно з ними; сучасна загроза полягає в тому, що більшість людей пасивно спостерігає деградацію довкілля, яка породжує низку соціальних і політичних проблем, ще більше загострюючи суперечності між багатими і бідними, позбавляючи людей особистої зацікавленості у стратегічних природоохоронних заходах і конкретних практичних діях. Тому, поза сумнівом, важливо якомога швидше виробити економічні механізми, які заохочували б людей щодо збереження довкілля, постійно демонструвати, що поліпшення довкілля безпосередньо пов'язане з економічним зиском.

Звідси впливає нагальність зміни моделей економічного розвитку, дискусії навколо яких розгортаються у двох напрямках: 1) удосконалення менеджерських, техніко-технологічних та економічних інструментів цивілізаційного поступу (*інструментальний підхід*); 2) зміна суспільної свідомості та кардинальний перегляд ставлення людини й суспільства до природи та її ресурсів, завдяки чому економіку належало б розглядати як одну із складових системи вищого порядку (*ціннісно-нормативний підхід*) [Кисельов, Гардашук, Грабовський, 2014: с. 68–69].

Разом з тим слід визнати обмеженість спроб розв'язати екологічні проблеми сучасності або засобами самої етики (які часто-густо обмежені закликами до зміни свідомості та поведінки), або в суто економічній площині. Постає питання про перетворення бінарних систем «екологія — етика», «екологія — економіка», «економіка — етика» на нову інтегровану систему «екологія — економіка — етика». Необхідність гармонізації знань про закони природи, соціуму та моралі вже визнано багатьма вітчизняними та закордонними дослідниками.

Економіка в сучасному розумінні цього терміна виникла в царині міждисциплінарних досліджень і виокремилась в другій половині XVIII сторіччя із моральної філософії на тлі стрімких соціальних змін та науково-технічного прогресу. Питання про моральну відповідальність індивідів перед суспільством уже тоді актуалізувалося завдяки розвиткові науки та техніки, які швидко включалися у виробничу практику, сприяючи суспільному розвиткові. Етичний аспект виявляв себе в ілюзії про можливість швидкого поліпшення матеріального стану людей та сподівання на краще майбутнє [Costanza, 2008]. Отже, традиційні економічні теорії формувалися на ґрунті уявлень про провідну роль матеріальних чинників у досягненні індивідуального добробуту та про їхній зв'язок з моральною поведінкою, коли турбота про індивідуальний добробут брала гору над турботою про довготермінове спільне благо. Реалії ХХ сторіччя показали, що економічне зростання може бути не лише джерелом добробуту, а й причиною тяжких екологічних і соціальних криз.

Парадигма співпраці з природою має прийти на зміну парадигмі використання природи задля економічного зростання, що потребує оновлення концептуального апарату і методологічної бази економіки відповідно до викликів сучасності. На жаль, чимала частина представників економічного табору все ще залишається в межах традиційних економічних уявлень про універсальну роль ринкових механізмів у розв'язанні соціально-економічних та екологічних проблем, чинячи опір тим, хто намагається інтегрувати екологічні критерії в економічну теорію [Costanza, 2008].

В Україні обговорення результатів поступу в напрямку переходу на засади сталого (збалансованого) розвитку, задекларованого після Саміту Землі 1992 року (Конференція ООН з довкілля та розвитку), мало б стати важливим тематичним майданчиком для щонайширших дискусій усіх зацікавлених сторін — науковців, громадських організацій, інституцій державного

управління, бізнесу тощо. Адже саме в Ріо-де-Жанейро 1992 року незалежна Україна не лише констатувала у Національній доповіді про стан довкілля той факт, що вся територія України є зоною екологічного лиха, а й задекларувала наміри брати активну участь у глобальній екологічній політиці та у розробці стратегії сталого (збалансованого) розвитку, реалізуючи настанови визначальних міжнародних документів на національному рівні та узгоджуючи з ними національну політику. Іншими словами, настанови Конференції з довкілля та розвитку в Ріо-де-Жанейро були прийняті Україною і як інструмент подолання екологічних негараздів, успадкованих від СРСР, і як стратегія подальшого розвитку незалежної держави в глобальному світі.

Водночас із розв'язанням екологічних проблем і формуванням нової екологічної політики перед Україною постало завдання переходу від попередньої командно-адміністративної системи господарювання до ринкової економічної моделі. Але питання про те, яку економіку та які ринкові відносини ми розбудовуємо, яку частку в наших економічних стратегіях і планах посідають поцінювання природи та комплексні оцінки вартості природних ресурсів, якості й безпеки життя людей і яким чином наші економічні дії співвіднесені з концепцією сталого розвитку, залишається відкритим. Тому і досі актуальними залишаються завдання:

- проаналізувати кроки, зроблені світовим співтовариством у напрямку реалізації стратегії сталого розвитку;
- обміркувати роль економічних чинників і ринкових інструментів у стратегіях переходу до сталого розвитку;
- визначити місце екологічних чинників під час реалізації стратегій розвитку;
- розглянути значення нематеріальних (або постматеріальних) цінностей та етичних чинників у формуванні соціально-економічних стратегій.

Оскільки екологічні та економічні кризи кінця ХХ — початку ХХІ сторіччя є наслідком тривалого ігнорування ринковою економікою справжньої вартості природного та людського капіталу, то сучасні еколого-економічні моделі пропонують розширене визначення змісту таких базових понять, як «людський капітал», «соціальний капітал» та «природний капітал» [Costanza, Daly, 1992]. *Людський капітал* охоплює здоров'я, знання, а також усі атрибути індивідуального буття, які уможливають життя та діяльність людей в суспільстві як складній системі. Під *соціальним капіталом* розуміють формальні та неформальні зв'язки між людьми, такі як сім'я, дружба, добросусідство, взаємодопомога тощо, а також соціальні інституції всіх рівнів, до яких належать церква, різноманітні об'єднання людей за інтересами, місцеві та національні уряди, неурядові та міжнародні організації. *Природний капітал* — це насамперед глобальні екосистеми (природні системи життєзабезпечення) та їхні послуги, спектр яких надзвичайно широкий — регулювання глобального клімату, ґрунтоутворення, очищення води, захист від повеней та посух, а також задоволення естетичних, сакральних, рекреаційних потреб

людини. Природний капітал (передусім його приріст) забезпечує зростання компонентів природних ресурсів як частини природного капіталу, відокремленої від основного запасу та залученої до реальної економіки. Екологічні та економічні кризи настають унаслідок надмірного відчуження частки природного капіталу як природних ресурсів для економіки, через що порушується приріст природного капіталу та сталість природних послуг. А за умов зменшення чи виснаження загального природного капіталу втрачає свій сенс і капітал, створений людиною, подібно до того, як рибальські снасті та мисливські знаряддя стають непотрібними за відсутності риби та дичини, деревопереробні фабрики — за відсутності деревини тощо.

Для України, незважаючи на задекларовану прихильність принципам сталою (збалансованого) розвитку та Цілям тисячоліття, досі визначальною є стратегія економічного зростання, ґрунтована на показниках валового внутрішнього продукту (ВВП, або *GDP*), що залишає поза розглядом обставину, коли номінальне збільшення ВВП не завжди автоматично приводить до поліпшення якості життя населення. Хибність економічних стратегій, орієнтованих *виключно* на збільшення кількісних показників ВВП, переконливо демонструє Р.Костанза, вказуючи на такі вади цього підходу:

1) в показниках ВВП будь-яку економічну діяльність обчислюють як позитивну; при цьому не здійснюють диференціацію між бажаними, спрямованими на зростання реального добробуту людей ефектами економічної діяльності та небажаними, або такими, що, навпаки, не сприяють підвищенню добробуту, якості та комфортності життя людей чи навіть призводять до його зниження;

2) ВВП не враховує послуги, які надають поза ринком (праця в домогосподарствах; виховання дітей та догляд за хворими у родині; волонтерська робота тощо) і які є неоплатними;

3) ВВП ігнорує повну вартість послуг природного капіталу;

4) ВВП не враховує реальний розподіл прибутків серед індивідів — членів суспільства [Costanza, 2008].

На подолання цих вад спрямовані екологічна економіка, що розробляє методологію введення параметрів довкілля в економічні розрахунки, та феміністична економіка, становлення якої припадає на час активізації феміністичного руху як складової нових соціальних рухів (екологістського, феміністичного, пацифістського та рухів за права людини) 1960-х років. Варто зазначити, що феміністична економіка має на меті висвітлити «приховані» аспекти економічного життя, подолати розрив між сферою ринкової економіки, що охоплює виробників, покупців, продавців, та сферою домогосподарства, що репрезентує значний обсяг неоплачуваної праці, хоча внесок останньої у ВВП може сягати до 20%. Феміністична економіка звертає увагу на обмеженість постулату традиційної економіки про те, що поведінка індивідів на ринку є незалежною та раціональною, наголошуючи на важливій ролі людських стосунків під час ухвалення економічних рішень. Важливо

брати до уваги й ту обставину, що жінки під час ухвалення рішень чи реалізації вибору керуються етичними принципами турботи про Іншого, в ролі якого постають члени родини, інші пригнічені суспільні групи (інваліди, покинуті діти, невиліковно хворі тощо), тварини, природа загалом [Кисельов, Гардашук, Грабовський, 2014].

Природні послуги, так само, як і безоплатна жіноча праця, практично виключені з економічної системи, хоча насправді природа та жінки працюють на відтворення життя. Ця позиція цілком збігається з тезою одного з напрямків екологічної економіки, яка звертає увагу на необхідність зміни стереотипів суспільного виробництва та споживання як таких, що перешкоджають сталому розвитку. Сучасна економіка не може бути вільною від моральних цінностей, а потребує врахування не лише ринкової, а й унутрішньої цінності природи, тобто екологічний підхід вимагає побудови такої економіки, яка б «працювала на благо» всіх членів суспільства.

Як альтернативи ринкової економіки, вимірюваної показниками ВВП (економіки зростання), пропонують моделі екологічної або інвайронментальної економіки. Екологічна економіка, становлення якої припадає на 1980-ті роки як розгортання діалогу між екологами та економістами, має на меті суттєво переосмислити фундаментальні відносини, пов'язані зі способом життя людини та управлінням планетарними ресурсами, а також окреслити шляхи практичного впровадження нового способу мислення і нових підходів в оцінці та використанні природних ресурсів. Незважаючи на плюралізм, зумовлений тим, що можуть надавати перевагу певним параметрам (енергетичній парадигмі, біорізноманіттю, оцінці екологічних впливів тощо) відповідно до поставлених завдань, характерною рисою екологічної економіки є усвідомлення того, що екологічні чинники не можна ігнорувати під час ухвалення економічних рішень, а деградація довкілля спричиняє серйозні необоротні економічні наслідки [Turner, 1994]. Тому жодне економічне рішення в наш час не належить ухвалювати без урахування реальної вартості природного капіталу та наслідків його відчуження для природного і людського довкілля. Центральне місце в екологічній економіці посідає реальний добробут людей, який неможливий поза якісним довкіллям.

Це не суперечить використанню удосконалених ринкових механізмів для збереження природи і природних ресурсів та задля добробуту людини, які знаходять своє втілення у ринковому інвайроменталізмі (*free market environmentalism*) [Goklany, 2001; PERC, 2010]. Шлях удосконалення ринкової економіки в напрямку її екологізації пролягає через усвідомлення вад ринкової економіки. Одна з них пов'язана з природою споживання, засадовою для якої є конкуренція за споживання певних благ, яке має бути неконкурентним. Водночас усі люди мають однакові права на чисте повітря, воду, безпечні продукти харчування, доступ до рекреаційних, естетичних, освітніх послуг, до природи тощо. Цей принцип є засадовим для прав людини та забезпечення екологічної справедливості.

В науковому та суспільно-політичному обігу останніх років впевнено набувають «громадянських» прав концепції «блакитної економіки» (*The Blue Economy*) та «зеленої економіки» (*The Green Economy* або *Green economy*). Перша звертає увагу на стереотипи суспільного виробництва та споживання як такі, що перешкоджають збалансованості, а природу та природні ресурси Землі розцінює «як найбільшого економічного гравця на нашій планеті», а отже обґрунтовує необхідність революційних змін у ринкових механізмах господарювання, ментальності людей, стереотипів споживання.

«Зелену економіку» розглядають як важливий механізм переходу до екологічної збалансованості та досягнення Цілей сталого розвитку. Розробка засад «зеленої економіки» як засобу оптимізації параметрів соціально-економічного розвитку та ресурсного потенціалу довкілля, зменшення соціальної та екологічної несправедливості та зниження небезпеки екологічних ризиків була ініційована ЮНЕП 2008 року під час глобальної фінансової кризи, коли стала очевидною хибність господарювання на звичних засадах, з одного боку, і постала нагальна необхідність пошуку альтернатив і попередження наступних глобальних екологічних криз — з іншого. Проте для того, щоб «зелена економіка» перейшла з царини політичних декларацій у сферу реального життя і стала дійсним підґрунтям для перебудови світової економіки на засадах екологічної збалансованості, мають також бути напрацьовані конкретні інструменти реалізації засадових принципів «зеленої економіки» та воля для їх упровадження. Це забезпечить «зелену економіку» від міфологізації екоромантиками та критики, наприклад, з боку ринкового інвайронменталізму за декларативні заяви щодо необхідності заміни традиційної ринкової економіки «зеленою економікою» без визначення конкретних інструментів такої заміни, а також повного спектра екологічних, економічних, фінансових і соціальних наслідків упровадження принципів «зеленої економіки».

Для того, щоб плани впровадження «зеленої економіки» в Україні були успішними, необхідно розуміти зміст цього поняття, оскільки насправді дотепер не існує жодного стандартного, загальновизнаного визначення «зеленої економіки». З одного боку, відсутність жорстких дефініцій та широке визначення ідеї «зеленої економіки» дають змогу адаптувати її до розв'язання багатьох конкретних проблем, забезпечують гнучкість підходів і розмаїття пропозицій. Водночас у літературі простежуємо різночитання ключових термінів «зеленої економіки», як от:

1. «Зелені робочі місця» — це безпечні умови праці чи робочі місця, що забезпечують виробництво «зеленої» (тобто екологічно безпечної) продукції?
2. Чи тотожні «зелені робочі місця» «ручній праці»?
3. Чи можуть вони бути високотехнологічними (наприклад, із застосуванням нанотехнологій)?
4. «Зелена зарплата» — це оплата праці в природоохоронному секторі, чи оплата праці на «зелених робочих місцях», чи оплата виробництва «зеленої продукції»?

5. Чи є поняття «зелена продукція» синонімом понять «органічна», «біологічна», «екологічна», «безпечна» продукція, які також широко використовують у сучасному науковому, політичному й повсякденному дискурсах?

Слід бути свідомими того, що, з одного боку, зосередження уваги на проблемах дефініцій та об'єктивних труднощах упровадження екологічних та етичних критеріїв в царину економіки може стимулювати пошук ефективних шляхів та формування підходів до розв'язання існуючих суперечностей. З іншого боку, за посиленою увагою до труднощів формування засад «зеленої економіки» приховано небажання значної частини бізнесу впроваджувати екологічні та еко-етичні критерії у власну діяльність на користь «бізнесу як зазвичай». Звідси випливає висновок про необхідність не лише становлення екологічно та соціально відповідальної економіки, а й появи екологічно та соціально відповідального споживача, який здатний створювати відповідний тиск на бізнес та формувати ринки.

Головною метою соціально-економічного розвитку має бути інтегральний показник якості життя, який включає умови вільного розвитку особистості, екологічну безпеку, високу тривалість життя та його змістовну насиченість, що їх неможливо уявити поза безпечним і комфортним довкіллям, без спілкування з природою. Дотичними до поняття якості життя є такі поняття, як людські блага (*human goods*), добробут (*well-being*), щастя (*happiness*) тощо.

Щастя як інтегральний критерій цивілізаційного поступу України

Провідний фахівець у галузі екологічної економіки Р.Костанза солідаризується з висновком економіста Річарда Істерліна (*Richard Easterlin*) про те, що інтегральною метою політики має бути людське щастя, а приріст щастя нації (*GNH — gross national happiness*) має набувати такого ж суспільно-економічного та політичного значення, як і зростання ВВП. Він також підтримує думку Роберта Френка (*Robert Frank*) про те, що добробут нації слід вимірювати не рівнем споживання, а змістовною насиченістю життя, яку визначають спілкування в родинному та дружньому колах, робота в громаді, підтримка фізичного та психічного здоров'я і, звісно, спілкування з природою. Таким чином, щастя як категорія моральної свідомості з царини психології та етики переходить у царину екології та економіки, стаючи ключовою категорією системи «екологія — економіка — етика». При цьому дослідники кожної з цих царин, а також ті, хто намагається розробити методологічне підґрунтя для їх інтеграції, стикаються з надзвичайно складною проблемою переведення, здавалося б, абсолютно суб'єктивного уявлення про щастя в систему економічних викладок та в сферу дій на захист довкілля [Costanza, 2008].

В цьому аспекті цікавими є напрацювання Нової економічної фундації (*The New Economic Foundation — NEF*), засадовим для яких є розрахунок індексу щасливої планети (*Happy Planet Index — HPI*) як глобального показника

сталого добробуту для всіх. Індекс щасливої планети визначає ефективність «конвертації» природних багатств у тривале, комфортне та щасливе життя своїх громадян. Відповідно, національний приріст щастя (*Gross National Happiness — GNH*) є індикатором для оцінки якості життя та суспільного прогресу з урахуванням психологічних чинників у більш цілісний спосіб, ніж це роблять під час обчислення ВВП.

Люди можуть діяти як споживачі, батьки, друзі, громадяни, задовольняючи різноманітні потреби та отримуючи блага, що асоціюються з цими ролями. Намагання «ринкових сил» наблизити задоволення потреб людей до ринкової моделі деструктивно впливає на природні умови досягнення певних людських благ, як, наприклад, у разі запровадження плати за користування пляжами, доступу у парки, комерціалізації аматорського спорту, художньої творчості тощо. За такого тиску «ринкових сил» певні неринкові людські блага опиняються під загрозою, подібно до «червонокнижних видів» [Keat, 2000].

Для України нагальною є потреба пошуку альтернатив традиційним індустріально-промисловим моделям розвитку багатьох регіонів. Серед них заслуговують на першочергову увагу: 1) модернізація національної економіки на засадах «зеленої економіки» відповідно до Цілей сталого розвитку; 2) вироблення стратегії переходу до сталого розвитку на засадах пріоритетності збереження сталості природного капіталу, заміщення невідновлюваних природних ресурсів (у тому числі й енергоносіїв) відновлюваними, енерго- та ресурсозаощадження, інтерналізації екстерналій до 2030 року, тобто до часу оцінки поступу в досягненні Цілей сталого розвитку та на більш віддалену перспективу.

Справедливість як умова реалізації екологічної парадигми цивілізаційного поступу

В етиці справедливість визначають як загальну моральну санкцію спільного життя людей, розглядуваного під кутом різноманітних бажань, інтересів, обов'язків, які увіходять у суперечність між собою, а специфічним предметом справедливості є благо та зло спільного існування в межах єдиного соціального простору. «Справедливість, — писав фундатор сучасної теорії справедливості Дж.Ролз, — є найпершою чеснотою суспільних інституцій. Достоту як істина для філософських систем. Хоч би яка доладна й ошадлива була ця чи та теорія, але, якщо вона виявляється неістинною, її слід відкинути або ж переглянути, переробити; подібним же чином і закони та інституції мають бути реформовані чи скасовані, якщо вони виявляються несправедливими» [Ролз, 2001: с.26—27]. Несправедливість, на його переконання, буває стерпною лише тоді, коли необхідно уникнути ще більшої несправедливості.

Незважаючи на те, що після оприлюднення «Теорії справедливості» Дж.Ролза на її адресу з'явилося чимало критичних зауважень з боку інших

дослідників, а також низка статей самого Дж. Ролза, спрямованих на перегляд поля докладання та способів застосування теорії, її, на переконання П. Рікера, слід розглядати як канонічну, хоча й зважати «на ті елементи доктрини, які зазнали певного роду самокритики» [Рікер, 2002: с.99].

Теорія справедливості Дж. Ролза заклала підґрунтя важливого принципу, згідно з яким економічні вигоди та інші блага належить розподіляти в такий спосіб, щоб люди, поставлені в найменш сприятливі умови, могли здобути собі більше економічних вигід, ніж за будь-якої іншої системи. Дж. Ролз одним із перших ґрунтовно теоретично осмислив та концептуально оформив ту загальну інтуїцію, згідно з якою суспільні інституції мають бути справедливими не лише для обраних, а для всіх. Тому справедливість не просто постає як один із вимірів людського буття, а є головною фундаментальною умовою існування суспільства та цивілізованим способом його репродукування. Від тлумачення справедливості безпосередньо залежить розуміння таких дотичних до неї концептів, як ідентичність, свобода, спільнота, соціальна криза тощо [Ситніченко, 2005; Ситніченко, 2013].

Охорона довкілля — це спільна справа всього суспільства, адже право на чисте, безпечне та сприятливе довкілля невіддільне від загальних прав людини, а забезпеченість цього права є атрибутом сучасного демократичного справедливого суспільства, екологічна ж криза заторкує всіх і кожного.

Упродовж останніх десятиріч як ніколи раніше величезна частина людей змушена жити за умов, коли екологічний ризик стає часткою їхнього повсякденного життя, а поняття ризику як сукупного ефекту ймовірності виникнення небажаного явища та його масштаби посідає чільне місце в контексті сучасної екологічної політики, що має на меті повсюдне зменшення екологічного ризику шляхом упровадження ефективних методів його оцінювання та управління чинниками ризику.

Коли екологічний ризик не може бути зведений до нуля, то завданням екологічної політики стає забезпечення таких умов, за яких жодна з груп населення не зазнаватиме більших негативних впливів за рахунок зменшення ризику інших груп населення. Тобто, згідно з принципами теорії справедливості Дж. Ролза, екологічна політика як важлива суспільна інституція не має бути дискримінаційною або, іншими словами, принцип справедливості має становити підґрунтя екологічної політики й бути критерієм її ефективності. Втім, на практиці екологічні ризики далеко не завжди рівномірно розподілені між різними сегментами суспільства, які вирізняються за віковими, гендерними, майновими, класовими, расовими, етнічними, культурними ознаками.

До традиційних досліджень щодо визначення сутності та шляхів досягнення соціальної справедливості загалом і в окремих сферах суспільного життя (право, освіта, економіка, соціальні відносини) від 1970-х років додалися дослідження з екологічної справедливості, покликані дати відповідь на питання про те, яким чином розв'язання екологічних проблем співвіднесене з принципами соціальної справедливості.

Нерівномірний розподіл екологічних ризиків щодо певних груп населення є не так наслідком цілеспрямованої дискримінації певних груп населення під час реалізації економічних проектів чи здійснення екологічної політики, як результатом нерівномірного розподілу політичної влади, яка є функцією добробуту, освіти, організаційного та політичного досвіду [Ringquist, 1997], а екологічна несправедливість має місце там і тоді, де і коли порушують один із базових принципів теорії справедливості, тобто коли, згідно із Дж.Ролзом, порушують суспільну рівновагу, яка утримується завдяки забезпеченню особливих обставин з метою гарантувати кожному максимум свобод і вільний доступ до стану активного громадянина.

Однією з найгостріших екологічних проблем сучасності є глобальні зміни клімату, а застосування невідкладних заходів для боротьби зі змінами клімату та їхніми наслідками увіходить до переліку Цілей сталого розвитку (Ціль 13). Згідно з висновками Робочих груп Міжурядової групи експертів зі зміни клімату (*Working Groups of the Intergovernmental Panel on Climate Change — IPCC*), наданими в інтегрованому звіті для політиків 2014 року, на планеті має місце стає потепління глобального клімату починаючи з 1950-х років, яке значною мірою зумовлене людською діяльністю, зокрема збільшенням викидів парникових газів, які в наш час досягли найвищого історичного рівня. Кліматичні зміни комплексно впливають на природні та соціально-економічні системи, засвідчуючи надзвичайно низький поріг їхньої вразливості. Вони не лише посилюють наявні ризики, а й створюють нові, причому ймовірність таких процесів у майбутньому лише зростатиме. Слід урахувати нерівномірність розподілу ризиків від кліматичних змін, унаслідок чого більш вразливі верстви населення різних країн і громад значно чутливіші до них і зазнають більших збитків. Від спроможності уповільнити зміни клімату чи адаптуватися до процесів, які відбуваються в довкіллі внаслідок кліматичних змін, безпосередньо залежить майбутнє планети та людства, добробут людей і саме їх існування.

Розгляд комплексу проблем, пов'язаних зі змінами клімату, потребує консолідації зусиль на всіх рівнях для вироблення адекватних підходів до розподілу ризиків і відповідальності, що неможливо поза справедливістю. Відтак ідея справедливості набуває нових сфер докладання, потребуючи розроблення конкретних підходів до розв'язання комплексу проблем, спричинених кліматичними змінами. Постає питання про те, чи може комплекс проблем, пов'язаний із кліматичними змінами, бути вписаний в концепцію екологічної справедливості і чи потребує він при цьому додаткової концептуалізації.

У Зведеному звіті щодо змін клімату за 2014 рік для політиків (*Climate Change 2014 Synthesis Report Summary for Policymakers*) окреслено кілька шляхів пом'якшення змін клімату порівняно з доіндустріальним рівнем. Заходи щодо їх реалізації вимагатимуть значного зменшення емісії парникових газів упродовж наступних декад з наближенням до нульової емісії CO₂ та інших парникових газів до кінця XXI сторіччя. Намір досягти таких показників породжує значні технологічні, економічні, соціальні та інституційні виклики [Page, 2011].

Одним із індикаторів змін клімату на планеті є моніторинг середньорічної температури атмосфери. Вартість заходів щодо стабілізації емісії парникових газів, що має на меті запобігти підвищенню середньорічної температури атмосфери Землі не більш ніж на два градуси, становить близько 1% глобального валового продукту. 2009 року цей показник становив близько 600 мільярдів американських доларів, що свідчить про вагомість виклику, перед яким стоїть людство. Крім загальних економічних оцінок запобігання кліматичним змінам, постає нормативне питання про критерії оцінки кліматичних змін, розподілу ймовірних вигід і тягарів, визначення ризиків, відповідальності та обов'язку тощо [Caney, Bell, 2011], що цілком логічно вписується в проблемне поле екологічної справедливості, яка порушує питання про розподіл екологічного блага та шкоди як між групами людей нинішньої генерації (*intrageneration equity*), так і між нинішніми генераціями та нащадками (*intergeneration equity*), а також про механізми реалізації права людей на чисте й безпечне довкілля як невід'ємну характеристику сучасного демократичного справедливого суспільства та відповідно до принципів сталого розвитку. Для чіткішої артикуляції взаємозв'язку теорії справедливості та змін клімату в науковому обігу використовують поняття кліматичної справедливості (*climatic justice*), згідно з якою програми і плани дій щодо адаптації до змін клімату належить ґрунтувати на принципі спільної, але диференційованої відповідальності.

Кліматична справедливість не лише стосується розподілу екологічних благ між національними державами, а й має забезпечити їх розподіл на національному та локальному рівнях за умов змін клімату за активної участі всіх зацікавлених сторін. Кліматична справедливість також пропонує нові підходи до «теоретизації справедливості» [Fisher]. Власне, концепт «кліматична справедливість» було розроблено як міжнародний ідеал, що відображає стосунки між націями та передбачає визначення ролі держав і недержавних організацій у наповненні цього ідеалу реальним змістом. Він розширює аналітичний простір для розгляду різних видів справедливості, оскільки стосується не лише розподілу екологічних благ між національними державами, а й розподілу їх на всіх рівнях за активної участі всіх зацікавлених сторін у процесах ухвалення рішень, які є справедливими, підзвітними, відкритими і вільними від корупції.

Згідно із Заявою Центру Ганса Йонаса від 9 грудня 2008 року, сталий клімат належить до глобальних благ, і тому для його підтримання необхідно виробити «правила глобального значення». Такі «глобально значущі правила захисту клімату» містять два аспекти: по-перше, при їх розробці слід спиратися на наукові знання, які дедалі зростають і поглиблюються; по-друге, тягар, пов'язаний із заходами, спрямованими на захист клімату, слід розподіляти шляхом глобального регулювання у такий спосіб, який «сприймають як справедливий, що робитиме прийнятними обмеження» в соціально-економічній сфері [Бюлер, 2014: с.106–197]. При цьому слід брати до уваги низку вимог до кліматичної справедливості, що впливають із характерис-

тик сторін, причетних до її дотримання; враховувати локальні та місцеві наслідки впровадження таких вимог; передбачати запобіжники нехтуванню цих вимог у глобальній політичній системі і в політиках окремих держав.

Одним із найбільших викликів для кліматичної справедливості є поєднання ідеї справедливості з можливістю її практичного втілення, що має спиратися на реалістичність поставлених завдань, об'єктивність критеріїв та індикаторів їх виконання, а також брати до уваги мотивації сторін. Об'єктивна складність і комплексність проблеми кліматичних змін, а також інструментів, що їх пропонують для її розв'язання, зіткнення різноманітних політичних та економічних інтересів та етичних принципів тощо, мають наслідком те, що зміни клімату розглядають як сферу компетенції міжнародних міжурядових організацій і національних урядів, яку описують у термінах здатності до дії та історичної відповідальності. Нормативна література та міжнародні правові акти наголошують увагу на тому, що історичну і першочергову відповідальність за кліматичні зміни мають нести промислово розвинені країни, перебравши на себе головний тягар на шляху пом'якшення цих змін. З цього випливає відмова від егалітарного підходу до розподілу відповідальності за кліматичні зміни, коли всі країни рівною мірою постають перед необхідністю запобігати цим наслідкам, адаптуватися до них і компенсувати їх. Тому питання про участь різних країн та форми й способи такої участі є актуальним і постійно постає на порядку денному світової спільноти, спричиняючи гострі дискусії.

Дослідники пропонують визначати шляхи пом'якшення кліматичних змін, керуючись підходом, ґрунтованим на принципі «внеску у проблему» (*contribution to problem principle — CPP*), відповідно до якого тягар кожної країни щодо кліматичних змін має відповідати частці її внеску в загальний обсяг парникових газів в атмосфері. Проте різні складові кліматичної системи перебувають у складному взаємозв'язку та взаємодії, що значно ускладнює аналіз впливу окремих чинників на клімат. Зокрема це стосується інтегральної природи газів, які призводять до змін клімату внаслідок їхнього накопичення. До того ж ці гази швидко поширюються в атмосфері: викинута в атмосферу одна тонна CO₂ може спричинити кліматичний ефект будь-де, і за таких умов неможливо простежити «першопричини» кліматичних явищ (бурі, припливні хвилі, повені чи посухи) та встановити їх зв'язок з накопиченням викидів окремими державами. Крім того, фокусуючи увагу на визначенні відповідальності держав і бізнесу за пом'якшення кліматичних змін та адаптацію до них, не можна жодною мірою залишати поза увагою й питання персональної відповідальності пересічної людини за власну поведінку.

Таким чином, ефективне впровадження ідеї екологічної справедливості залежить від багатьох політик у різних сферах (власне політичній, економічній, соціальній, природоохоронній, освітній тощо), на різних рівнях діяльності та в усіх вимірах (локальних, національних, глобальних). Реалістичність завдань подолання негативних наслідків змін клімату й попередження нових залежить від комплексних дій у цьому напрямку в тісному зв'язку з розв'язанням інших екологічних, соціально-економічних, політичних і гуманітарних завдань.

Дослідження та всебічне обговорення комплексу проблем, пов'язаних із кліматичною справедливістю, є важливими для України (1) як країни, територія якої зазнає помітних кліматичних змін, (2) як Сторони Рамкової Конвенції ООН про зміну клімату та (3) як держави, що має відповідні зобов'язання перед власними громадянами та міжнародним співтовариством.

ДЖЕРЕЛА/REFERENCES

- Браун, Л. (2000). *Виклики нового століття* (сс. 3–22). Київ: Інтелсфера.
- Бьолер, Д. (2014). *Відповідальність за майбутнє з глобальної перспективи. Актуальність філософії Ганса Йонаса та етики дискурсу*. Київ: Стилос.
- Кисельов, М.М., Гардашук, Т.В., Грабовський, С.І. (2014). *Етика науки: виклики сучасності*. Ніжин: Видавець П.П.Лисенко.
- Ситніченко, Л.А. (2005). «Суспільна угода»: метафора чи методологічний принцип (Дж.Ролз). В: *Мультиверсум. Філософський альманах*. Київ: Центр духовної культури.
- Ситніченко, Л.А. (2013). Філософія справедливості в контексті соціальної кризи. *Практична філософія*, 1.
- Рікер, П. (2002). *Право і справедливість*. Київ: Дух і літера.
- Ролз, Дж. (2001). *Теорія справедливості*. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи».
- Френч, Г. (2000). Виклики екологічної глобалізації. В: Френч, Г. *Стан світу 2000*. Київ: Інтелсфера.
- Caney, S., Bell, D. (2011). Morality and Climate Change. *The Monist: An International Journal of General Philosophical Inquiry*, 94 (3).
- Costanza, R., Daly, H. (1992). Natural Capital and Sustainable Development. *Conservation Biology*, 6 (1).
- Costanza, R. (2008). Ecological Economics: Creating Sustainable and Desirable Future. In: *John Pesek Colloquium on Sustainable Agriculture*. Iowa: Iowa State University.
- Fisher, S. (s.a.). *The emerging geographies of climate justice*. Retrieved from: <http://www.lse.ac.uk/GranthamInstitute/publications/WorkingPapers/Papers/80-89/WP83>.
- Goklany, M. (2001). Economic Growth and the State of Humanity. *PERC Policy Series*, 21.
- Keat, R. (2000). Market Boundaries and Human Goods. In: *Philosophy and Public Affairs* / Ed. by J.Hadline. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lovelock, J. (2000). *The Ages of GAIA: A Biography of Our Living Earth*. Oxford: Oxford University Press.
- Page, E. (2011). *Climatic Justice and the Fair Distribution of Atmospheric Burdens: A Conjunctive Account*. In: *The Monist*, 94 (3).
- PERC Reports for Free Market Environmentalism* (2010), 18 (31)
- Ringquist, E.J. (1997). *Environmental Justice: Normative Concerns and Empirical Evidence. Environmental Policy in the 1990s: Reform or Reaction?* Washington, D.C.
- Turner, R.K., Pearcey, D., Bateman, I. (1994). *Environmental Economics. An Elementary Introduction*. N.Y.: Harvester Wheatsheaf.

Одержано/Received 08.12.2018

Тетяна Гардашук

ЕКОЛОГІЧНА ПАРАДИГМА ЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

У статті розглянуто особливості екологічної глобалізації та четверту генерацію екологічних проблем. Екологічну парадигму представлено не лише як науковий конструкт, що дає змогу описувати та пояснювати «нову соціальну реальність» (реальність екологічних криз, негативних наслідків науково-технічного прогресу й стрімкого еконо-

мічного зростання), а й як засіб акумуляції цінностей, пов'язаних зі ставленням до природи, довкілля та якості життя людини, що інтегрує їх у цілісну систему. Показано, що важливим чинником переходу суспільства на засади сталого (збалансованого) розвитку є узгодження екологічної, економічної та соціальної політики з урахуванням етичних норм. Розглянуто роль теорії справедливості у рефлексіях щодо змін клімату та шляхів пом'якшення кліматичних змін та проаналізовано нові рівні теоретизації справедливості. Зроблено висновок про те, що головною метою цивілізаційного поступу має бути щастя як інтегральний показник якості життя, неможливий, поміж іншим, поза безпечним і комфортним довкіллям, без спілкування з природою.

Ключові слова: цивілізаційний розвиток, екологічні кризи, нова екологічна парадигма, сталий (збалансований) розвиток, щастя, Індекс щасливої планети, екологічна справедливість, кліматична справедливість.

Tetiana Gardashuk

ENVIRONMENTAL PARADIGM OF CIVILIZATION TRANSFORMATIONS

The paper examines features of environmental globalization and the fourth generation of environmental problems. The new environmental paradigm is not only the scientific construction that enables describing and explanation the “new social reality” (the reality of environmental crises, negative consequences of scientific and technological progress and rapid economic growth), but it also accumulates values, which related to our attitude toward nature, environment, and quality of human life integrating them in a certain holistic system. Harmonization of environmental, economic and social policies taking into account ethical norms is an important precondition for transition of the society to sustainable development. The need to change traditional market models follows from this. The role of the theory of justice in reflections on the problems of climate change and new levels of theorization of justice are analyzed. Consequently, the main goal of civilization development should be happiness as an integral indicator of the quality of life, which, among other, is not possible without save and comfort environment and without communication with nature.

Keywords: civilization development, environmental crisis, the new environmental paradigm, sustainable development, happiness, Happy Planet Index, environmental justice, climatic justice.

Гардашук, Тетяна — доктор філософських наук, провідний науковий співробітник інституту філософії ім. Г.С.Сковороди.

Gardashuk, Tetiana — doctor of sciences in philosophy, leading research fellow, H.S. Skovoroda Institute of Philosophy of the NAS of Ukraine.
